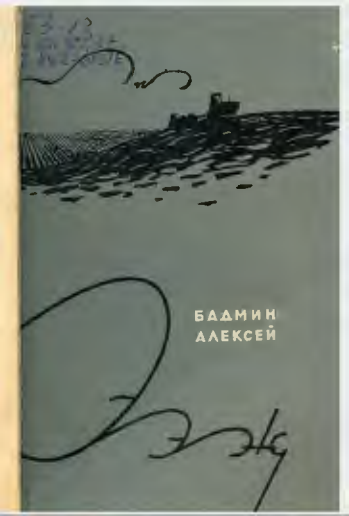

3-13
80-834
142-051E

БАДМИН
АЛЕКСЕЙ

УДК 821.521.37
ББК 84(2=643)/6

БАДМИН
АЛЕКСЕЙ

+

✓ 301

ЭЖ

63-13-4

КЕЛВРАМД БАЛ ОЧЕРКС
Табан
сборни да
✓ Л. Бадмин

ХАЛЬМГ ГОСИЗДАТ
Э Д С Т · 1963

НАРГ

Эрижэнэ шиидэр	3
Ээж	19
Байчха	42
Маякин хаалһ	55
Эцгин сүл үг	68
«Хөөткөн санси цещи...»	76
Ачта багш	88

Бадмаев Алексей Балдуевич

МАТЬ

Рассказы и очерки на калмыцком языке.

Редактор Э. М. Кектеев.
Художник В. С. Васькин.
Худ. редактор Н. Д. Будников.
Тех. редактор Т. А. Гайдаш.
Корректор Х. А. Бадмаева.

Калмыцкое государственное издательство, г. Элиста.
1963 г.

Сдано в набор 15.VII-63 г. Подписано к печати 16.VIII-63 г.
Уч.-изд. л. 2,3. Печ. л. 2,7. Бумага 60x84¹/₂.
Тираж 1000 экз. Заказ № 4689.
K00119. Цена 7 коп.

Краевая типография, г. Ставрополь, ул. Артема, 18.

БАЙЧХА

(Келөр)

Хойр өдрин туршарт зогсолго хур орв. Эндр өрүн үдин алднд хур ордган уурв-чи, тенгр хөөнэ геснд кечкесн цусн мет билхг-билхг гиһэд, эрэ көндөхлэ, хайрж оди гесн бээдлтэ үүлэр бүркэтэ.

Эндр өрүн хөөнд Муучка харла, болв Намру тав шаху дуунад харч одси отариг ардаснь иекж ирв. Энүг нөкдөн итклго ирв гиж келж болшго. Учрнь оцгдан. Мучка тэви нээмдгч жил, эрэ хөр харси нэрхи хар көвүн билэ. Намрун бригадт ирж орла. Терүнэс нааран эндр өдр күртл Намрун үзмжтэ дамшлт, эврәннь шулун, шамдһа бэрц хойриг ниилүлэд, Муучка йоста гидг хөөч болв. Энүнд Намру дотран байрлна. Хойр жил хооран, Муучка оцгдан отар авад, эврән бригадир болж чадхмн гиж совхозин ди-

ректорт Намру келлэ. Зуг, эврэнь ууһи үрнь, көлнь дөрэд күрэд, һарнь һанзһд күрэд, өрк-бүлэн өндэлһэд, салу һарх цаг ирхлэ, күн яһж харм төрнэ, тер мет Намру, экнь эцгнь кевтэ, халунднь ха-ац болад, даархднь девл болад, Муучкаг му хамгас гетлгх седклтәһәр өөрән эрг-үлэд йовдгнь эн.

Өрүнэ, кеергшән хөд һарч йовхд, отараси ард хоцрж йовси, мацнадан шар тө-өлтә харгч хө Намру терзәри зервк үз-лэ. Эн хөн эндр-манһдур хурһлх зөвтә билэ. Намру гертәси һарад, кошарин хажуд бәэдг, дулан цагт хөд орулдг, харһа хашаг ясв.

Өцклдүр асхи, санапр кевлһән кевэд, төвкнүн кевтси хөд чон үзв гихв, аль хажуһарнь гөрәсд гүүж һарв гихв, гентки үргэд, хашаһан нүрэд хамхлчкв. Богшр-һа мет серглн унтдг Намру, үкс гүүж һа-рад, әрә гиж хөөһән баглж тогтнулв.

Намру өрүн хотан уучкад, эвдрси хашаһан һарад хэләчкәд нег хәврһнь ну-рад, кесг харһань күүрэд, эд болдган уу-рч одсиг үзлэ. Ода яһдмби? Совхоз ори гихлэ, һазр бальгта болад машинд йов-хш. Мөрн тергәр йовхла, төви дууна һа-зрт кезә күрхви? Кошартнь орулж хонул-

хас ода бийнь эрт. Дулан кошарт хонул-
хла, хөөдин нооснь көвэд, теедрэд бээ-
хми. Иим тоолврта зогсжаһад, Намру
гентки мусг гиж дотран инэчкэд, шурд
гihэд герүри орв. Дээнд йовси цагтан
альдас болв чиги кергтэ тоотан олад ав-
чкдг эв-довнь сананднь орв.

Герт орж ирэд, ээжин орна көл ту-
ст бээси, һазаһас ирси кү унтулдг, хуу-
чи төмр орна улв секэд хэлэхлэ, һурвхи
харһа бээж. Мууха юмб, эинь баһ. Дее-
ринь альдас нег цөөки харһа олж авхмб?
Гертнь бээх наадк орндгуднь цуһар тө-
мр сеткстэ. Кемржэн төмр орна хойр де-
рндгиг зерглүлэд тэвхлэ, яһна гилтэ?

Деернь бээси өлг-эдиг эвкж авад, те-
вкрлэд, пол деер тэлчкэд, эврэинь оран
цуцв.

— Намру, ю ксжэхмт? — гиж һаза-
һас орж ирси гергинь али болси бээдл-
тәһәр сурв.

— Һазак хөөнэ хаша хольврад унж
одсиг үзси угайч? — гиж, хаша хольвр-
сид гергинь гемтэ кевтәһәр, келв.

— Тегэд хаша хольврсид ори гемтә-
ви?

— Эврән медхч. — гиж Намру келч-
кэд, орна хойр дерндгәс сеткинь салһж

авад һархлань, эн ю кехәр йовхинь гер-
гнь медв.

Намруг эс болх йовдл һарһшгог гер-
гнь сәәнәр меднә. Болв, унтдг ор-дерән
хольвлж авад һарснь гергиднь таасгдсн
уга. Авч һарсн хар-һасари, төмрәри за-
лунь ю кехәр бәәхинь терз һатцас ша-
һаж эн хэләв. Намру нег зөрсән күцәлго
бәәдгоһинь гергнь бас меднә.

Намру гертәсн авч һарсн һурви хар-
һаг, хольврад унж одсн хуучн моддла ни-
илүлж, хашаһан ясв. Эд-бод болшго-
һар күүрч одсн алд чигә ормд хойр тал-
нь бахис булад, гертәс авч һарсн орна
төмр сетк-эртснь зогсаж босххар седх-
ләри, Намру өрәсн һарари эвинь олж бо-
схж чадлго бәәсиг гергнь медчкәд, гер-
тәсн гүүж һарад келв:

— Та акад күмбт, һанцхари босххар
седәд, чидлән чиләһәд бәәх! Намаг дуу-
дад оркх билү.

Гергнь гүүж одад, хойр бахнини хоо-
ридаһур төмр сеткин нег хәврһинь орулж
өгв.

— Ода хөи биш, нам адун хамхлж
чадшго хаша болв! — гиж Намру келәд
маннаһасн һарсн кәлсиг ханцари арчв...

...Өрүнә отарин ард хоцрж йовсн хар-

гч хөн Намрун сэдклэс һарлго бээв. Тегэд хашаһан ясад дуусчкад, хойр сенси киити цэ уучкад, эн һарла. Муучкаг гени йовдл һарһх, хөөдөн сээнэр хэлэж чадхи уга, эс гиж хө хурһлулж чадшго гиж эн санси уга. Муучкад бийлэри эдлэр эн ицнэ. Болв энүнэ эндр адһх учрнь онгдан бээсмн...

Намру йова йовж, үдин алдид хөөдн идшлж йовси һазрт өөрдэд, нег өөдм деер һарад ирв. Кедү дажж эн өөдмәр дамжж йовси болхв, зуг эндр эн нигт үүлд бүркгдсн, күүнэ уха медснэс на-аран медтг, дундаһурнь керчэд һарси, төмр хаалһта энкр өргн теегнь, ханчр деерән хөмэд бүслчкси нэрхн хар бүстэ, даларнь давста бор көлснь ивтрси шар киилгтэ харулд зогсжах салдсла эдл болж медгдв. Кесг жил хооран эн төмр хаалһ кецү соньн юмн бээсмн. Ода бийнь чигн мана өргн теегәр дамжж һарси ор-һанцхн төмр хаалһнь эн. Өгснэс өгэд угань ик. Иргч ицлтэ боли сээхи. Удлго эн болд хаалһ теегиг эрэлэд бор нүүрс, хар алт, цемент, торһн ноос, тарһн малын мах, тос, заһс боли теегт урһси боли кегдсн нань чигн эдл-уш зөөхнь Намруд ухалгдна. Улан-Хол станц боли нээмдгч

разъезд хооридк һазр хувцна белкүсидк балвлжан мет адрута. Тегэд төмр хаалһ дахад идглж йовси хөд, холас хэлэхлэ, нег-негнәннь нурһн дсер зогсжах болж медгднэ.

Төмр хаалһар дару-дарунь поездмуд йовна. Терүнд өөрхнэр хэрүлхлэри хөөч күн оньдинд саглад йовх зөвтэ, эс гиж оцл хөн поездд дэвргдэд чиги одхми болжана. Үнэртнь келхлэ, энүнэс көлтэ, эн эргид бээси арв һар отармудас хойрхнь төмр хаалһ шидрт хэрүлгднэ. Теднэ негнь Манжин Намрун отар. Намру энд хө хэрүллһнэ зовлңгаснь ээлго, үвлзнгэси уужмд бээх идг олзлад, зуд ирхлэ хошан эргүлж сән өвстэ һазрт малан идшүлнэ. Мал ховрар ирдг төмр хаалһ эргмд хөн малд таалта зултрһн гидг өвси элвгэр урһна.

— Юн болж одв? Намаг некж йовнт? — гиж өмнэснь тосж ирси Муучка алцтрси бээдлтәһэр сурв.

— Уга, өрүнэ чамаг хөөдән һарһж йовтл, «Байчха» ард хоцрж йовсинь терзэр зервк үзлэв. Тегэд терүг эндр хурһлх гинәд, тосад һарсм эн,— болад Намру ээм деерән үүрч йовси гирлгән һазрт буулһад, түшж зогсв.

— Би хурһулуж чадшго бөөсмби?—
гнж ецсн бээдлэтәһәр келәд, Муучка зүн
өврәсн папирос авад, һал орулж утанһнь
книлв.

— Чи бичә тигж сан. Чамаг напаста-
ту бишәр хә хурһулуж, хурһинь асрж ав-
хичи би меднәв. Зуг минн ирсн учрм он-
гдан,— гнж Намру келәд, зөвәрт ухаһан
туһажаһад сурв:—Эн хөөнд яһад «Бай-
чха» гнж нер өгснг, наадкстнь юңгад эс
нер өгчәхмт гнһәд, оньдинд сурад бээдг
эс билчи?

— Билә, минһәр болхла, отарт бээсн
хөд цуһар әдл. Теднә алькинь до-
талхв, алькинь һазалхв,— гнж Муучка
келв.

— Терчнь нег халхарн чик. Зуг, альд
болвчи эс бичгдсн закан бас бәәнә. Үр-
дүд эврәһнь эк-эцгдән цуһар әдл. Болв,
теднәс негинь йилһж, эк-эцгнь дотална.
Түүшлж, эн хөөнәичнь туужнь бас тним
авгта юмн,— гнж Намру келв.

Тер хоорнд, Муучка тедүки кевтсн мо-
дна тасрхас цуглулж авч ирәд, нег монг-
хр довуи деер хүүрә һазртнь тевкрлж
тэвб. Намру терүн деернь устулж суув.
Хажуднь үлдсн нег бички зәәднь Муучка
зерглж суув. Тогтунар сууж авчкад, На-

мру эврэннь келжэсн үгэн цааранднь келв.

— Би үвлнн эклцлэ Сиврэс нүүж ирэд, эн совхозд хөөч болж орлав. Түрүү өдртөн хөөхөн тууһад һарвв. Үвлэц эргндк һазр халцха халтр. Кедү жилд күлэвр болж йовсн тег болхв! Хөрн тави жилин туршарт хөөнэ ард дахсм эн. Зуг терүнэс дээнд йовсн хойр жилнь авад хайчкх кергтэ. Терүнэ өрэлнь Сиврт, өрэлнь эн эңкр теегтөн. Болв, Сиврэс ирэд, хөөхөн тууһад кеергшэн һарсн тер өдрэн кезэдчи мартигов.

Намаг бурхи-шажид сүзггог чи эврэн меднэч. Йорлна гндг юм бас меддгов. Тним болвчи довун болһнд махлаһан авч, сөгдх дурн күрв. Тним байрта йова йовж, үвлэңгэсн зөвэр уужм һарч одсн бээжв. Өрүн хөөдөн тууж һархдм теңгр чилгр билэ. «Хумха цаһан үүлн һархла, теңгрт амр уга, ховч күүкд күн ирхлэ, хотид амр уга», гиж эмтн келдг. Үдин алднд хумха цаһан үүлн теңгр бүтөһэд, сальк татв. Йоста шуурһн дарунь эклв. Минь эн цагла кевтсн нег хөн тал ирхлэ, тер хурһлчксн бээж. Чингтэ нег хурһн бээнэ, болв хөн босж хурһан долалго кевтнэ. Гемисн болвзго гһһэд хэлэхлэ, бас нег

хурһи һарч йовна. Намаг зогса бээтл шуурһи улм гүүдэд ирв. «Сиврин шуурһид дасчкһн панд эн юн болх билэ» — гиж дотран санжанав. Үвлин ахрхи өдрин асхи өөрдэд ирв. Хөөдән тууһад хәрхәр седхнь хөөдм баглрлдад, толһасан негдүлж зогсчкад, ормаси көндрхш. Эки-авгтан яахан медж чадлго зөвәрт саначрхвв. Нег ормдан зогсад бээхлә, даархми. Хөөдән туухар седхлә, теди ормаси көндрхш.

Тигжәһэд, гентки сана авад, асаһаси цеврдэд уга, шудрмин чигә хойр хурһидиг экднь үзүлжәһэд, теврж авад һарв. Хурһдин эк харгч хөн ардасм мээләд дахв. Наадк хөөднь бас дахцхав. Харгч хөн зогсхла, наадкһнь бас зогсна. Зогсси цагтнь, хойр хурһна негинь хөөнә өмн бийднь тәвәд долалһжаһад, дакнас һарад йовнав, отар ардасм дахна. Тигә йовтл, харңһу сө болж одв. Шуурһи зогсхш.

Йовхнь-йовхнь, үвлэң үзгдхш. Нам хажуд өөрхид бээвчи тер үзгдшго. Ода яһдмби? «Сиврт көлдж эс үкһн би, энд ирж көлдхми билтэл» — гиж ухалж йовнав. Отаран хайчкад, хойр хурһан теврж авад йовси болхла, кезәнә нег хорһд күрч болхми билэ. Болв яһв—кегв отарта-

Һан үкнэв — гинһэд, нөг мөслэд шиндэд авчклав. Эки авгтан даарч йовси көл-һар цаарандан даардган уурси болад одв. Зуг мел нөр күрси болад йовна. Шуурһи улм шуукрад, һаньдглад бээнэ, цогц махмуд цуцрад, салдаһад, сулдад ирв. Урднь хойр—һурви сө нөр уга бээв чиги, гиж Муучка цергэ күүнәһар һаран гүрә-юмби!..

Хойр нүдән цасар зүлгэд йовнав. Уралап йовадл йовнав. Ямаран удан йовсан медж болжахш.

Тингэ йовтл, гентки ноха хуцси э соңсгдв. Удлго нөг ик барг ноха гүүж ирэд, отар эргэд, шарвадад хуцжаһад, хэрү гүүж одла. Дарунь нохан ардас нөг күн ирв. Тинги гихнь, шуурһи эклж шуурсиас ави, мана эргмдк отармудии хөөчир боли мана герт үлдси улс цуһар, нохасан дахулад, намаг тосад һарси бээж.

Тигэд, зовлң эдлв чиги цуһар менд ирлэвди. Зуг нөг хурһианм чикнь көлдж одси бээж. Хөөншь тер чикнь тасрж унв. Өрәси чиктә хар хә эс медич? Терчнь тер хурһдин негнь. Терүнәс нааран тер хөн тав дакж хурһлснь эи. Тавуладнь тер икрлв. Тер хөөнд би «Байчха» гиж нөр өглэв.

— Юцгад «Байчха» болжахмби? Ондан нерн угай? — гиж Муучка сурв.

— Мишиһэр болхла, энүнэс сэн нерн уга. Кезэнэ хальмг улс үридэн, һазаһас ирсн бердэн, нер өгхлэри, теднэн кишгтэ болтха гиһэд — Кишгтэ, жирһлтэ гиһэд — Жирһл, цаһан хаалһта болтха гиһэд — Цаһан, байн-өвр болтха гиһэд — Байчха — гидг нерд өгдг бээсми. Тегэд, бурхи-ша-жид эс сүзглдг болв чиги байн-өвр болтха гиһэд — Байчха гидг нер өглэв. Минн өгсн нериг тер харгч хөн бузрдаси уга.

— Би таниг тинм йорч гиж меддго билэв, — гиж Муучка өврсн бээдлтәһэр келв.

— Тегэдчи, би эндр өдр күртл әмтә күүнд келәд угав, наад бәрхнь чиги олдхми болжана. Минн ода ирсн учр медхлэри чи улм өврхмч. Болв, наад бәрлго соңс. Мана ори-нутгт үрдән һарһад, үүлән бәрәд күч-көлсән олд өгәд, медәрсн күүнд пенс эс өгнү? Мал болвчи төләнүсән өгәд, бас медәрх зөвтә. Эн жил «Байчхан» сүл хурһллһнь эн. Терүнд шүдн уга, хавртан хотинь ясжаһад, терүг махид өгх кергтә. Ниднәһә өгн гиси бийм хармнад бәэләв. Цааранднь терүг бәрж болшго. Терүнә түрүн хурһинь эврән бә-

рлэв, сүл хурһинь бас эврәннь һарар бэр-
хэр ирсм эн. Дакад көгшн хөн, хурһлж
чадлго чигн бээвзго гиж саһнав,— гиж
Намру келэд ормасн босад, һазрт кевтсн
гирлгән түшж зогсв.

— Не, Муучка, хэрэд герт үлдсн гемтэ
хөөнд хотднь негдүлэд, өцклдүр эмчин
үлдэсн эмэс өгчк. Өцклдүрәкәрни болхла,
эндр тер ясрад бээж. Намаг һархд кевэ-
сән кевжәлә.

— Хөөнә хаша ясхми бишв?

— Хашаг ясчкад һарлав. Чи, ода тех-
никумас ирсн сүл контролын көдлмшән
кеһэд уга эс мөнийч?

— Уга. Цол болад угаһинь эврән мед-
нәлмт,— гиж Муучка келв.

— Меднәв. Ода шулуи болдгар йовж
терүгән ке. Эндр, маңһдур кеһэд йовул-
чкх зөвтәч! — гиж Намру закв.

— Тана зақвринг күцәх зөв өгти! —
гиж Муучка цөргә күүнәһәр һаран тол-
һадан бәрәд, шоглж инәв.

— Зөв өгчәнәв! — гиж Намру бас шо-
глв,— зуг көдлмшән сән гидгәр кех зөв-
тәч!

Муучка герүри адһв. Намру һарһсн
эцгиь метәр ардаснь хәләв.

Сиврт эк-эцгиь өңгрснә хөөн Муучка

өнчи күүкд бээдг герт орла. Нас күцэд, цергт мордла. Цергэсн тэвн нээмдгч жил бууж ирчкэд, Намрун бригадт ирж орла. Тигхд, совхозин директор, Муучкаг Намрун хошт авч ирчкэд, онц бийднь Намруд нигж келлэ:

— Эн көвүн өнчи, оли һазрт йовсн күн. Чамаг коммунист күн эн көвүг төлжүлх гинэд, ицжэнэв.

— Гем уга. «Күн өнчидэн, ноха хүрэдэн үкдми биш»... «Өөһин өөр бээхлэ ө, көөһин өөр бээхлэ—кө» гидг үг бээдми,— гиж Намру келлэ.